

УДК 340.1

**ДЖЕРЕЛА ПРАВА: БАГАТОМАНІТНІСТЬ
НАУКОВОГО РОЗУМІННЯ ТА ЄДНІСТЬ СУТНОСТІ**

**SOURCES OF LAW: THE DIVERSITY
OF SCIENTIFIC UNDERSTANDING AND THE UNITY OF ESSENCE**

Корольова Ю.В.,
аспірант

Київського університету економіки, туризму і права

У статті аналізуються наукові підходи до характеристики джерел права як юридичної категорії. Визначено причини багатоаспектності підходів, залежність джерел права від праворозуміння. Характеризується матеріальне, ідеологічне та формально-юридичне значення джерел права.

Ключові слова: джерело права, форма права, правова реальність, праворозуміння.

В статье анализируются научные подходы к характеристике источников права как юридической категории. Определено причины многоаспектности взглядов, зависимость источников права от правопонимания. Исследовано материальное, идеологическое и формально-юридическое значение источников права.

Ключевые слова: источники права, форма права, правовая реальность, правопонимание.

The article analyzes the scientific approaches to the characterization of the sources of law as a legal category. The reasons different approaches, sources of law dependence of thinking. Characterized by material, ideological and formal sources of law legal significance.

Key words: source of law, form of law, legal reality, thinking.

Постановка проблеми. Правова реальність формується із багатьох різноманітних правових явищ, які мають певні форми виразу та джерела походження. Саме тому особливе значення для юридичної науки має розробка проблеми визначення джерел права, розкриття їх змісту, природи, значення та місця в системі правової реальності, а також визначення співвідношення категорій «джерела права» та «форми права» [1, с. 5].

Стан дослідження. Джерела права як юридична категорія були предметом вивчення таких вчених як В.Д. Бабкін, В.С. Журавський, О.В. Зайчук, М.І. Козюбра, Л.А. Луць, Ю.М. Оборотов, Н.М. Оніщенко, Л.В. Петрова, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун, Р.Б. Топпелевський.

Досліджуючи різноманітні аспекти прояву джерел права, вчені ще не напрацювали єдиного підходу до визначення цієї категорії, що не сприяє підвищенню ефективності правотворчої та правореалізаційної практики.

Метою цієї публікації є аналіз багатоаспектного характеру розуміння та прояву джерел права як важливого елементу правової реальності.

Викладення основного матеріалу. Однією з причин недостатньої теоретичної розробки даної проблеми є багатозначність і нечіткість розуміння поняття «джерело права». З цього приводу відомий радянський вчений С.Ф. Кечекьян зазначав, що термін «джерело права» належить до числа найбільш незрозумілих у юридичній науці, адже відсутнє не лише загально визнане його розуміння, а й доволі спірним є той сенс, у якому воно вживається [2, с. 3]. На думку науковця, джерелом права є своєрідний образ, який повинен радше допомогти з розумінням, аніж дати розуміння того, що ним позначається [2, с. 3]. З таким твердженням важко не погодитись, адже під джерелом права розуміють формальне вираження норм права, матеріальні умови життя суспільства, інструмент, за допомогою якого право пізнається, а також історичні пам'ятки права тощо. Даний перелік не є вичерпним. Тому, враховуючи багатозначність розуміння поняття «джерело права», можна говорити про наявність певних труднощів із його тлумаченням і застосуванням [3, с. 25].

В юридичній науці існують різні точки зору на визначення джерел права. Так, під цим терміном зазвичай розуміють зовнішню форму та спосіб об'єктивізації правових норм [4, с. 206]; офіційно об'єктивовані акти, що містять правові норми [5, с. 162]; способи офіційного вираження й закріплення правових норм; джерело інформації, що визначає, де саме знаходиться те чи інше правило поведінки, як ним керуватись та застосовувати на практиці [4, с. 209]; матеріали, що взяті за основу того чи іншого законодавства; підготовчі документи, проекти нормативно-правових актів, які використовуються в процесі тлумачення юридичних текстів [6, с. 310]; діяльність суб'єктів правовідносин, у результаті якої реалізуються їх потреби та задовольняються інтереси [7, с. 188]; політичні, економічні, соціальні, культурні та інші фактори, які породжують

чи об'єктивно зумовлюють виникнення норм права; умови формування права, фактори правотворчості та суспільні цінності, що безпосередньо впливають на процес формування й функціонування права; різноманітні пам'ятки історії, літописи та звичаї, що існуювали історично, в певний проміжок часу, мають юридичний зміст та визначають основні напрями становлення права конкретної держави (Руська правда, Закони Ману) [7, с. 188-189]; своєрідну силу, що створює право [8, с. 295] тощо.

Н.Г. Александров під джерелами права розуміє діяльність держави, яка полягає у встановленні нових юридичних норм або визнанні вже існуючих [9, с. 45-46].

На думку М. М. Вопленка, джерелами права є офіційно прийняті способи і форми зведення в закон державної волі, що розрахована на неодноразове застосування [10, с. 264].

Видатний радянський вчений Г.Ф. Шершеневич зазначав, що джерелами права є різні форми, в яких право знаходить свій вираз. Науковець також вказував на те, що саме поняття «джерело права» є малопридатним для використання, зважаючи на свою багатозначність [11, с. 49-51]. Розвиваючи свою думку, він зазначав, що під цим терміном маються на увазі сили, що створюють право; матеріали, покладені в основу того чи іншого законодавства; історичні пам'ятники права; засоби пізнання чинного права [11, с. 49-51].

На думку відомого російського науковця В.С. Нерсисянца, тлумачення терміну «джерело права» певною мірою є умовним, адже дане поняття може мати безліч значень, наприклад, під джерелами права можуть розумітись різні соціальні чинники чи безпосередня сила, яка створює право або ж певне джерело інформації про нього [12, с. 26].

Сучасна правова наука розглядає категорію «джерело права» в ідеальному, матеріальному та формальному значенні.

Під джерелом права в ідеальному значенні розуміють правосвідомість [13, с. 200] як сукупність поглядів та ідей, що виражають ставлення людей, соціальних груп, націй до права, законності, правосуддя, а також уявлення про те, що є правомірним і неправомірним [14, с. 110; 15, с. 234]. Відповідно, правосвідомість виступає своєрідним джерелом, формою суспільної свідомості, що охоплює сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій, концепцій, уявлень і настанов, які характеризують відношення особи та суспільства в цілому до чинного або бажаного права, а також до всього, що охоплюється правовим регулюванням.

З правосвідомістю тісно пов'язане природне право, правовий менталітет, праворозуміння, правова ідеологія, правова психологія, правова культура, правове виховання.

Під природним правом мається на увазі сукупність об'єктивних соціальних цінностей і потреб суспільного буття, а також універсальні норми та принципи, які покладені в основу правової системи [16, с. 67]. Природне право вважається похідним від

природи людини, як невід'ємної частини загально-світового порядку. За його допомогою правосвідомість пов'язує своє існування з універсальними, загальними першоосновами людського буття. Природно-правові норми виражені, окрім юридичних документів, також у вигляді неписаних звичаїв і традицій, присутні в змісті релігійних та етичних канонів [17, с. 122]. Усі закони повинні наслідувати природне право як керівний ідеал, до якого треба прагнути та реалізувати його постулати на практиці. Сучасна концепція природного права включає: права людини, головними з яких є свобода, рівність, власність, прагнення до щастя; права територіальної громади, що стосуються спільних інтересів регіонального значення; права нації (збереження власної ідентичності, самовизначення у межах етнічної території тощо); права народу [17, с. 123-124].

Джерелом права в ідеальному значенні виступає правосвідомість і пов'язані з нею природне право, правова ідеологія, праворозуміння, правовий менталітет, правова культура та правове виховання. Зазначені правові явища є специфічним джерелом, формою існування права на ідейному рівні правової реальності, що охоплюють сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій, концепцій, уявлень і настанов та характеризують відношення людей до права та інших правових феноменів, які існують у суспільстві. Ідея передує праву, спершу з'являється саме уявлення про належне право, яке необхідно інституціонально закріпити та підтримувати силою держави, а вже потім формується реальна правова система. На відміну від закону, як джерела права, ідея права має лише потенційну реальність, але ця потенційність є настільки істотною, що задає нормативної сили позитивному праву. Ідеальний зміст джерел права невіддільний від матеріального, так як бажане (ідеальне) право нерозривно пов'язане з наявними потребами та реальними умовами існування суспільства. Суспільні потреби повинні бути усвідомлені і скориговані законодавцем у відповідності з дійсним рівнем правосвідомості та політичною орієнтацією суспільства. Усі ці обставини і складають джерело права в ідеальному значенні.

У матеріальному значенні джерелом права є суспільство, а саме, його соціально-економічний, культурний розвиток, соціальні, політичні та економічні умови, які обумовлюють існування правових норм (засоби та способи виробництва, а також форми власності, що засновані на економічних відносинах) [13, с. 200]. У даному випадку джерело права зводиться до взаємодії права та економіки. При цьому визначальна роль відводиться саме економічному базису, до якого джерело права, як і правова реальність, є близькими за своїм організуючим регулятивним призначенням [18, с. 160]. Аналізуючи матеріальне розуміння джерел права, можна виокремити два основних підходи взаємодії права і економіки: а) пріоритет права над економікою або економіки над правом; б) відсутність пріоритету права або економіки. Суть першого підходу зводиться до того, що право виникає внаслідок існування економічних відносин, його основне призначення зводиться ви-

ключно до обслуговування матеріальних відносин у суспільстві, адже економічні відносини можуть функціонувати лише у визначеній правовій формі, тобто право виступає джерелом цих відносин. Право виступає способом саморегулювання економіки, адже воно здатне забезпечити юридичну свободу виробничих відносин. Згідно з другим підходом пріоритет права чи економіки відсутній взагалі, а первинним чинником виступають інтереси суспільства, які втілюються спочатку у праві, а потім у економіці, або ж навпаки [18, с. 160-161].

У формально-юридичному значенні під джерелами права розуміють форми його вираження [13, с. 200], до яких належать акти, прийняті уповноваженими на те органами державної влади, що виступають формою вираження й закріплення правових норм, та на основі яких виникають, змінюються чи припиняються правові відносини. Іншими словами, це форми зовнішнього виразу об'єктивно існуючих правових норм і принципів [19, с. 165]. Під юридичним джерелом права мається на увазі саме офіційні форми зовнішнього вираження його змісту [20, с. 400]. Таким формам притаманна офіційна визначеність, тобто норми права містяться в офіційно визнаних державою джерелах права, які виступають формами існування правових норм. Результат ідеологічного усвідомлення об'єктивних потреб суспільства за допомогою правотворчих процедур отримує своє вираження у нормативних актах, які є юридичним джерелом права. У цьому випадку форма і джерело права співпадають за своїм змістом [21, с. 11]. У формально-юридичному розумінні, джерела права ототожнюються з позитивним правом, як реально існуючим (в нормах, законах або в інших офіційних документах) нормативним регулятором, на основі якого державою визначається юридично дозволена й недозволена поведінка учасників правовідносин, і виносяться судами та іншими державними органами юридично обов'язкові імперативні рішення [22, с. 139]. Позитивне право існує виключно у вигляді реальних правових інститутів і формалізованих юридичних норм, які містяться у нормативно-правових актах або інших загальнообов'язкових юридичних документах [22, с. 139].

Під джерелами права у формально-юридичному значенні розуміють об'єктивні правила поведінки, створені суспільством, схвалені й закріплені державою шляхом надання їм юридичної сили, загальнообов'язкового характеру, зовнішньої форми виразу та які захищаються державним примусом. У цьому випадку джерелами права є реально існуюче позитивне право (система права, інститути права, правові норми та нормативно-правові акти). Юридичні джерела утворюють складноорганізовану систему, яка, у свою чергу, складається з багатьох підсистем нижчого рівня, що знаходять свій вираз на нормативному рівні правової реальності.

Використовуючи термін «джерела права», необхідно враховувати, в якому саме значенні (матеріальному, ідеальному чи формальному) він вживається і для характеристики якої правової системи застосовується [23, с. 23-30].

На нашу думку, розбіжності в тлумаченні джерел права можливо пояснити різними підходами до праворозуміння. Так, наприклад, якщо в основі праворозуміння лежить нормативістський підхід, то під джерелами права мається на увазі воля законодавця або правотворча діяльність держави, а при природно-правовому підході джерелами права відповідно вважають принципи права, яким має слідувати позитивне право [24, с. 274].

Необхідно зазначити, що переважна більшість науковців схиляється до того, що термін «джерело права» необхідно застосовувати саме у формально-юридичному значенні, тобто розуміти під ним форму вираження й закріплення правових норм [25, с. 124], що засвідчує їх загальнообов'язковість. У зв'язку з цим до ознак формально-юридичних джерел права можна віднести: а) їх правотворчу значимість; б) зміст у вигляді юридично оформленої державної волі; в) їх загальнообов'язковість і гарантованість державою; г) особливу юридичну форму; д) те, що вони встановлюють основи засад правового регулювання у визначених сферах суспільного життя [26, с. 230].

Висновки. Таким чином, джерела права можливо визначити в матеріальному (суспільство, його потреби та інтереси, форми власності), ідеологічному (правова

доктрина та правосвідомість суспільства) і формально-юридичному значенні, у якому під джерелами права маються на увазі форми його вираження (правовий звичай, нормативний акт, нормативний договір, юридичний прецедент, правова доктрина та релігійна норма). Відповідно у правовій реальності можна виокремити нормативно впорядковану частину, представлену системою нормативно-правових актів, які є джерелами права та одночасно формами його об'єктивного виразу, способом існування права у суспільстві. На ідейному рівні правової реальності джерелами права виступає правосвідомість та правова доктрина, з якими тісно пов'язані природне право, правова ідеологія, правова психологія, правовий менталітет, праворозуміння, правова культура та правове виховання.

Формами права є об'єктивне втілення правових норм, способи існування права у суспільстві та зовнішній вираз змісту елементів правової реальності. Це різноманітні офіційні акти нормативного характеру, видані уповноваженими органами державної влади, які містять правові норми та регламентують, закріплюють, гарантують і захищають найбільш важливі суспільні відносини шляхом встановлення меж належної правомірної поведінки, дозволів, заборон і юридичної відповідальності за їх порушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Марченко М.Н. Источники российского права. Вопросы теории и истории [Текст]: Учеб. пособие / К.Ф. Гуценко [та ін.]; отв. ред. М.Н. Марченко; Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М.: Норма, 2005. – 335 с.
2. Кечекьян С.Ф. О понятии источника права / С.Ф. Кечекьян // Ученые записки МГУ. – Вып. 116. – М., 1946. – С. 3.
3. Муромцев Г.И. Источники права: Теоретические аспекты проблемы / Г.И. Муромцев // Правоведение. – 1992. – № 2. – С. 23-30.
4. Венгеров А.Б. Теория держави і права: Підручник для юридичних вузів. Третій вип. – М.: Юриспруденція, 2000. – 528 с.
5. Навч. посіб. / 3-14 Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л. та інші./ За ред. Копейчикова В.В. – Стер. вид. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.
6. Крестовська Н. М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. Видання друге. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. – 432 с.
7. Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції): навчальний посібник / За ред. Зайчука О.В., Оніщенко Н.М. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 400 с.
8. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. Видання друге. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. – 432 с.
9. Рубанов А.А. Поняття джерела права як прояв метафоричності юридичної свідомості / А.А. Рубанов // Судова практика як джерело права. М., 1997. – С. 45-46.
10. Марченко М.М. Теорія держави і права: Підручник / М.М. Марченко. – К.: Видавництво «Зерцало», 2004. – 264 с.
11. Александров Н.Г. Поняття джерела права / Н.Г. Александров // вчені записки ВІУОН. Вип. VIII, М., 1946. – С. 49-51.
12. Нерсесянц В.С. Проблемы общей теории права и государства. Учебник для вузов / Под общ. ред. члена-корр. РАН, доктора юрид. наук, проф. В.С. Нерсесянца. – М.: Издательская группа НОРМА–ИНФРА М, 1999. – 832 с.
13. Білоус А.О. Політико правові системи: світ і Україна / А.О. Білоус. – К. – 1997. – 200 с.
14. Алексеев С.С. Общая теория права: в 2 т. / С.С. Алексеев. – М.: Юрид. лит. 1982. – Т. 1, 1982. – 382 с.
15. Дмитрієнко Ю.М. Дві вісі формування української правової свідомості та культури / Ю.М. Дмитрієнко // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 221–241.
16. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник / П.М. Рабінович. – [5-те видання, зі змін.]. – К.: Атіка. – 2001. – 176 с.
17. Демиденко Г.Г. Історія вчень про право і державу: підручник [для студ. юрид. вищих навч. закл.] / Г.Г. Демиденко. – Харків: Консум, 2004. – 432 с.
18. Карпічков В. О. Правова реальність: поняття та місце в системі категорій права [Текст]: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / Карпічков Віталій Олександрович; М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2014. – 198 с.
19. Ведерніков Ю.А. Теорія держави і права: Навч. посіб. / Ю.А. Ведерніков, В.С. Грегул. – 4-те вид., доп. і переробл. – К.: Центр навчальної літератури, 2009. – 224 с.
20. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства. Учебник для юридических вузов и факультетов. – М.: Издательская группа НОРМА–ИНФРА • М, 1999. – 552 с.
21. Марченко М.Н. Источники права / М.Н. Марченко. М.: ТК Велби. – Изд-во Проспект, 2008. – 760 с.
22. Філософія права: підруч. [для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.І. Максимов [та ін.]; за ред. д-ра філос. наук, проф. О.Г. Данильяна. – Харків: Право, 2009. – 208 с.
23. Муромцев Г.І. Джерела права (теоретичні аспекти проблеми) / Г.І. Муромцев // Правознавство, 1992. – № 2. – С. 23-30.
24. Абдуллаев М.И. Теория государства и права: учебник для вузов / М.И. Абдуллаев. – СПб.: Питер, 2003. – 397 с.
25. Великий енциклопедичний юридичний словник / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. За ред. Ю.С. Шемшученка. – К., 2007. – 124 с.
26. Мицкевич А.В. Формы выражения, или источники права// Общая теория государства и права/ Под ред. М.Н. Марченко. – М., 2001. – Т. 2 – 230 с.